

УДК: 1/14

РОЛЬ ФІЛОСОФІЇ В ЖИТТІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА: ПИТАННЯ БЕЗ ВІДПОВІДЕЙ

Петрушенко Віктор

Національний університет "Львівська політехніка"

(стаття надійшла до редколегії – 16.02.2016 р., прийнята до друку – 21.03.2016 р.)

© Петрушенко В., 2016

Розглянуто п'ять сфер суспільного життя, в яких наявна філософія: інтелектуальна культура та ерудиція людини, внутрішній світ людини, освіта, наука та державні програми і рішення. Констатовано, що в означених сферах філософія втратила свій авторитет. Застосовано метод порівняльного аналізу. Перспективи дослідження: як філософія має допомогти сучасній людині самовизначитися.

Ключові слова: смерть філософії, узагальнення і розуміння, самопізнання і самовизначення.

THE ROLE OF PHILOSOPHY IN LIFE OF CONTEMPORARY SOCIETY: QUESTIONS WITHOUT ANSWERS

Victor Petrusenko

The article deals with acute issues related to the state of modern philosophy and its place in modern society on background of the common thesis about the death of philosophy or exhaustion of its creative resources. The author elaborates on the theme by analyzing five major spheres of public life in which presence of philosophy is obvious and traditional: it is intellectual culture and erudition of the person, interior individual world of a man, education, science and governmental programs and solutions. The article states that in all these spheres philosophy has lost its weight and authority, in most cases in these spheres it is not considered as important and necessary. Particularly, in the field of education the volume of the study of philosophy has been substantially narrowed, in the field of science complex and controversial questions deterred scientists from philosophy, and government administration and creators of social programs often regard to philosophy with blatant irony. In the field of scientific knowledge and engineering solutions, thesis that science is itself a philosophy remains acceptable. The author believes that philosophy should return to its main vocation, and will help a modern person to define themselves in extremely difficult conditions of modern life. The article is based on methods of comparative analysis, unity of the historical and the logical. Positive prospects for philosophy, according to the author, are connected with its refusal of the role of maintenance in different spheres of activity and with awakening in a person of impulses to self-cognition and self-improvement.

Key words: death of philosophy, generalizations and understanding, self-knowledge and self-determination.

Філософія належить до одного з найдавніших та найушлавеніших винаходів людства: майже три тисячі років тому в певній групі людей виникли питання, що, здавалося б (тут можна згадати й тезу І. Канта із передмови до "Критики чистого розуму"), набагато перевершують реальні можливості людського розуму (додамо: й реальні життєві потреби людини), проте людині чомусь були конче потрібно вирішити ці питання. Із такого "дон-кіхотського" пориву згодом народилась доволі велика множина наук і наукових напрямів, а сама філософія отримала назву "науки всіх наук". Після доволі тривалої історичної дистанції (близько 2,5 тисяч років) від філософії почали відокремлюватись різні, як стали

казати, конкретні (ще одна назва – "точні") науки, а філософія опинилась у ситуації, яку О. Конт порівняв із ситуацією короля Ліра: віддавши донькам частини свого королівства, король опинився у стані безпритульної та звідусіль гнаної людини [9]. Реліктові сліди тієї ситуації і до сьогодні живуть у думках деяких науковців, коли вони вбачають сенс у філософських міркуваннях лише в тому, щоб останні "накинули" дуже загальний та суто інтелектуальний проект певних рішень, а науки пізніше або підтвердять, або спростують такі філософські марення [8, с. 41]. За такого бачення філософія перетворюється на сферу, що продукує "реалістичні утопії" ("проективні поняття" – Е. Гіденс) – утопії, проте

такі, що стосуються певних реальних явищ, але відштовхуються від них та синтезують завдання життя із людськими прагненнями і мріями [2, с. 327].

Представники сучасного філософського постмодернізму давно вже оголосили про “смерть філософії”, поставивши її в один ряд із лавиною подібних смертей – “смерть людини”, “смерть суб’єкта”, “смерть культури” та ін. [4, с. 11–123]. Деякі епатажні автори, що претендують на те, щоб представляти філософський авангард, кажуть про принципове безпліддя сучасної філософської думки, про її віддаленість від людини і від реальних проблем суспільства [3, с. 7–12; 6]. Означені явища, на перший погляд, суперечать певним фактам життя: наприклад, в Україні новими законодавчими та міністерськими рішеннями для науковців будь-яких галузей знань вводиться єдиний науковий ступінь “доктора філософії”, а керівники освіти запевнюють громадськість у тому, що філософія залишиться на почесному місці в освітніх програмах, хоча при тому її все ж усувають із певних видів освітньої діяльності, а самі освітні програми з філософії зводять до такого мінімуму, коли філософська освіта майже втрачає сенс. Спробуйте уявити собі, що вам би казали про підготовку олімпійських чемпіонів з важкої атлетики, скажімо, за 2–3 місяці!

І все ж, не будемо займати позицію якогось тотального критицизму, а визнаємо: у таких сучасних ставленнях до філософії існують певні реальні підстави, і вони не вигадані і не є результатом якогось зловмисного наміру. Перша цілком реальна підстава для недовіри до філософії пов’язана із загальним станом сучасного, перш за все, розвиненого суспільства західного типу: це є суспільство, орієнтоване на гонитву за життєвими успіхами, а останні породжують жагу прагнути ще чогось нового і новішого. Філософія, принаймні в її традиційних і не лише класичних формах, вимагає розмірковування, а тому – паузи, зосередження та тиші; у динамічному забігу на дистанцію змагання за прибутки та кар’єрне зростання філософія неможлива. Бігуни, радше, будуть відгукуватись на короткі та епатажні гасла, вигуки, вислови, не вписані в якусь єдину та складну систему світоосмислення: їм потрібна “клаптикова” філософія (давньогр. мовою “стромати” – клаптики килима; це назва одного із літературних жанрів). Тому й таке явище, як “перехрещування” усіх науковців у докторів філософії, можна, скоріше, сприйняти як кніксен у бік філософії, а не як щось серйозне та обдумане. Історично традиція йде із Великобританії, де історично запанував так званий “британський емпіризм” (XVII–XVIII ст.) та для забезпечення суспільного поступу надавалось вирішального значення

науці з її орієнтуванням на спостережуване та факти, а тих людей, що відважувались міркувати на теоретичному рівні, виходячи за межі фактів, автоматично зараховували до філософів. Проте відсутність такої традиції в нас перетворює цей крок на кумедний – майже на епізод, органічний відомій комедії “За двома зайцями”: хочеться, щоб було так, як в англіців, проте варто залишити й щось своє, як-от, наприклад, “доктор наук” (мовляв, є науки, а є філософія... певно, не наука!).

Здавалося б, саме тому, що і тоді, коли життя розбурхане, коли навколо нас так мало певного й стабільного людям слід було б шукати надійну опору в самих собі та з наснагою засвоювати історичну школу здобування виправданого (“гідного” – Б. Паскаль) мислення, проте і в такий ситуації потрапляємо у сюжет, окреслений Б. Паскалем: людина би мала замислитись над своєю життєвою долею, проте вона тринькає на лютні або віддається розвагам.

Але бажаним або омріяним станом справ реальність змінити не можна. Тому **метою цієї статті** є деталізоване окреслення реального становища філософії у сучасному суспільстві з його реальним станом і реальними масовими прагненнями. Але для того, щоб це питання не виглядало черговим менторством або намаганням запевнювати людей в особливій привабливості філософії, спробую надати питанню конкретності. Почнемо з того, що окреслимо ті реальні сфери суспільного життя, де традиційно, а також і в наш час, наявна філософія. Таких сфер, очевидно, є п’ять: це є інтелектуальна культура та ерудиція людини (гімнастика для розуму, як інколи кажуть), це є життєві запити окремої людини (світогляд, життєві переконання та сенси), це є наука, освіта і, нарешті, державні або політичні стратегічні проекти і рішення. Придивимось почергово до цих сфер під кутом зору того, яке значення тут мала, має або може мати філософія.

Чи сприймається сьогодні філософія як невідмінна умова формування інтелектуальної культури або ерудиції? – Така її роль припускається, проте не оцінюється як важлива чи домінантна. Регулярні відвідування Інтернет-мереж свідчить про те, що ерудицію в наш час пов’язують з поінформованістю в епізодах життя та кар’єри зірок шоу-бізнесу, моделей, футболістів, спортсменів, скандально відомих осіб. Дещо поступаються їм за популярністю творці потужних сучасних компаній, пізніше йдуть політики, фінансисти. Характерний приклад: у телевізійному сюжеті розповідають про історію компанії “Apple”, кажуть про те, як її фундатори змайстрували компактний комп’ютер та досягли фінансових успіхів. Проте жодного слова не кажуть про те, як

працювала їхня дослідницька думка, в якій ланці та як вони здолали стереотипи звичайного мислення, – уся увага прикута до одного: до фінансового успіху. Думаю, що навряд чи можна сприйняти й як гімнастику для розуму лапідарні та уривчасті “лінгво-уламки”, що ними перекидаються активні відвідувачі різних соцмереж. Чи з’являється там філософія, чи викликає вона до себе інтерес широкої, а то й, може, інтелектуальної публіки? Зовсім не значною мірою. Навіть у деяких мережах – Philosophy Network, наприклад, де прямо ставляться певні філософські питання на зразок: що таке віра, чи можуть узгоджуватись релігія і наука, – як запитання, так і відповіді на них часто нагадують перекидування тенісною кулькою з однієї частини тенісного столу на іншу.

Дещо обнадійливим постає той факт, що сучасна філософська література на полицях книгарень коштує дорого, але вона досить швидко зникає з цих полиць. Усе це відбувається на тлі такого відомого авторів факту, як неспроможність у масі своїй сучасних студентів розгорнути і тримати тривалу й неперервну лінію міркувань на якусь важливу тему, залучаючи аргументи, доведення, приклади й факти, а останнім часом те саме спостерігається й в середовищі магістрантів і навіть аспірантів. Хто би їх навчив це робити? – Кажуть, фізика, математика, але це не так. Лише філософські поняття здебільшого не є аналогом якоїсь фізичної чи емпіричної речі, а тому для оперування ними людська думка мала би набути досвіду тримати себе і свій хід власною рефлексією, тобто досвіду відстежувати, як рухається думка, з чого починається, на яких підставах крокує далі, що забезпечує їй логічну неперервність і переконливість та ін.

Перейдемо до другої форми присутності філософії у житті сучасного суспільства – до життєвих запитів окремої людини. Почну з аналогії: існують так звані “Телефони довіри”, біля яких чергують, як правило, психологи або психотерапевти. До них звертаються люди, що потрапили у невирішені проблеми, може, навіть, вирішили покінчити життя самогубством. Психологи заводять з ними розмову з метою змінити їх життєвий настрій або допомогти вирішити проблему, і їм це, як правило, вдається зробити. Спробуймо уявити собі ситуацію, коли біля телефону чергує філософ: чи впорається він з такими завданнями? Чи є у філософії, що сказати сучасній людині, яка потрапила в екстремальну або безнадійну ситуацію? Загалом є, але звернемо увагу на те, що все ж обслуговують такі телефони психологи, а не

філософи. Водночас на тисячах сторінок сучасних фахових і нефахових видань, видань, індексованих у певних базах наукометричних даних, фігурують такі теми і такі тексти, що ніколи не зможуть виконати зазначеної ролі або викликати живий інтерес у живій та допитливій людській душі [3, с. 7–8]. Тому для вирішення своїх життєвих чи професійних питань схильні до філософування люди звертаються до класиків – Платона, Аристотеля, Л. А. Сенеки, Аврелія Августина, Б. Паскаля, М. Монтеня, І. Канта, Г. Гегеля, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше та ін. Це, звичайно, непогано, проте не кожна людина зможе там відшукати те, чого прагне, адже читання філософських текстів, звичайно, є людською справою і доступне звичайній людині, проте для того від людини вимагається бодай якийсь досвід такого читання [1]. Попри те, що цю справу немає сенсу містифікувати, існують люди – і я сам мав досвід спілкування з такими людьми, – які принципово неспроможні увійти в стиль, спосіб, динаміку філософських текстів. Чи допомагає їм в цій справі сучасна філософія? – На мій погляд, це доволі сумнівно: вона, скоріше, збуджує людину, заряджає її певним життєвим настроєм (доволі часто – скептичним, песимістичним чи гіперкритичним), але не вчить майстерності вибудовувати виправдане мислення. Отже, у запропонованому на самому початку розгляді цього аспекту теми уявному експерименті, після розмови зі сучасним філософом, що чергує на протилежному кінці мережі в службі “Телефону довіри”, людина, що втратила життєві надії, напевне, покінчить із життям; такий людині краще було би поспілкуватись з Л. А. Сенекою, Августином Блаженным чи з А. Камю.

Третьою формою присутності філософії у житті сучасного суспільства я назвав науку: з перших кроків свого буттєвого ствердження філософія перебувала в активних взаєминах з наукою. Титул “Наука всіх наук” або “Цариця всіх наук”, яким нагородили філософію вже за часів античності та раннього середньовіччя, не зовсім відповідає дійсності хоча б тому, що філософія виникла й утверджувалась не лише у взаєминах з міфологією, як про це пишуть у більшості випадків, а й взаєминах із такою інтелектуальною ділянкою, яку можна позначити як сукупність досвідно-прагматичних знань. Це були насамперед зачатки астрономії і математики, геометрії, знання, що функціонували як елемент складних технологій діяльності (будівництво фортифікацій і споруд, суднобудівництво, виплавка металів тощо). І хоча деякі філософи критикували ці знання за їх надто слабку мисленнєву складову, вони відігравали надзвичайно важливу роль у житті давніх

суспільств. Самі такі знання було неможливо отримати за допомогою загальних міркувань; тут вирішальним був реальний досвід діяльності та його результати. Згідно з міркуваннями Климента Олександрійського, філософія у справі християнізації світу мала відіграти роль інструментарію думки в цілях підвищення ефективності теології, а сама філософія повинна була зібрати й належною мірою осмислити дані усіх наук. Яку роль справді належало виконати філософії в її взаєминах з наукою? М. Шлік, засновник відомого Віденського гуртка філософів і науковців, зазначав: коли ми досліджуємо, ми є науковцями, але коли прагнемо зрозуміти й осмислити, що і як ми робимо, або ж зрозуміти світ, ми стаємо філософами [10, с. 30–31]. Згідно з міркуваннями О. Конта, філософія потрібна для того, щоб узагальнити дані різних наук та посприяти кращому опрацюванню мови і будови науки. Фундатори новоевропейської філософії, Ф. Бекон та Р. Декарт, бачили покликання філософії у тому, щоб вона, володіючи апаратом аналітики пізнання, виробила та обґрунтувала правильний (“істинний”) метод наукового пізнання. У всіх перерахованих версіях вирішення питання філософія позиціонується як додаток до наук, що може передувати науковому пошуку, супроводжувати його або підсумовувати. За всіх таких версій філософія втрачає власний предмет дослідження. Чи є якийсь сенс у такому її статусі? – Загаданий О. Конт виразив такий стан філософії тезою “Наука сама собі філософія”: дійсно, якщо предметом та основною турботою філософії стає наука або окремі стадії її функціонування, то з приписаними їй завданнями, певно, непогано впоратється й сама наука, якщо додати до неї або метатеоретичний рівень її функціонування, або вписати в її структуру методологічну свідомість. Недаремно, ніби у співзвучності з такими тезами А. Уйомов та А. Н. Вайтгед розглядають філософію (щоправда, вживаючи термін “метафізика”, який у певні часи та у певних філософських традиціях вважався синонімом терміна “філософія”), як всього лише попереднє та уможливлене окреслення того предметного поля, на якому пізніше наука зможе винести свій вердикт філософським твердженням. “Наше метафізичне знання є занадто незначним, поверхневим, неповним. Тому воно запліднене оманю. Але метафізичне розуміння як таке веде за собою уяву та виправдовує мету. Поза метафізичними передумовами цивілізація була би неможливою” [7, с. 527]. Виходить, що філософія (метафізика) деяким вільним польотом уяви ніби позначає певне предметне поле, на якому пізніше працюють культуротворення та наука. Саме тому філософським

(метафізичним) твердженням висувається вимога: “Те, що виявляється на практиці, повинно лежати у межах метафізичного опису. Тоді, коли опису не вдається включити практику, метафізика постає неадекватною та вимагає перегляду” [7, с. 527]. Отже, тоді, коли філософські твердження не мають можливості врахувати “практику”, тобто якісь фактичні реальності, вони постають такими, що не відповідають вимогам науки і повинні бути усунутими.

Чи можна приписати філософії таку роль щодо науки? – Певною мірою, так, оскільки справді виявляла та намагалась вирішити такі питання, що були важливими в контексті людської життєдіяльності та пізнання, проте ці питання тоді не лише не могли постати предметом конкретних аналітик, а й не були належною мірою окреслені та осмислені. Можливо, тому М. Гартман вважав, що основне завдання філософії полягає не стільки у вирішенні питань, скільки в їх формулюванні та правильному змістовому окресленні. Але якщо ми приймемо позицію А. Уйомова та А. Н. Вайтгеда, тоді філософія буде позбавлена власного предмета пізнання і постане чимось на зразок “легкої кавалерії науки”, завдання якої – розвідка боєм та виявлення білих плям у знанні. Проте, знову-таки, наділення такої філософії завданнями суттєво та остаточно знецінює її, оскільки наукова методологічна свідомість сама спроможна виконувати такі завдання.

У наш час виглядає сумнівною можливість філософії виконати функцію узагальнення даних різних наук з тієї самої простої причини, що складність та розгалуженість сучасних наукових знань унеможлиблюють всебічну фахову обізнаність навіть в окремих наукових напрямках, тому й можливість виправдано щось узагальнити. Щоправда, у віданні філософії ніби ще залишаються загальні питання про джерела, чинники та механізми людського пізнання, про сутність та структуру знання, про істину та ін., тобто питання гносеології (чи епістемології). Але й тут науковці можуть задовольнитись певними простими дефініціями, а механізми пізнання зарахувати на рахунок “розумних” машин – комп’ютерів або пристроїв “штучного інтелекту”. Отже, наука в наш час не тягнеться до філософії і не прагне серйозно занурюватись у філософські розмірковування.

Перейдемо до освіти. Загальна тенденція розвитку освіти у так званих розвинених країнах (вони майже збігаються із західним світом) полягає у намаганні її спростити, здешевити та певною мірою перекласти на плечі тих, хто її здобуває. У сучасних навчальних програмах вищої освіти лише до 40 % матеріалу пов’язано з аудиторною роботою, тобто з

такою, що передбачає прямий контакт досвідченого науковця-педагога із студентами. Усе ширше запроваджується система дистанційного навчання та навчання в режимі “он-лайн”. До половини студентів, що вивчають філософські курси, вважають обтяжливим для себе ознайомлюватись з історією філософії: основний аргумент – все це було дуже давно і втратило актуальне значення. Не лише студенти, а й представники інших наукових напрямів не розуміють фундаментальної особливості історико-філософського знання: якщо у певних конкретних науках та сферах діяльності справді варто відкинути те, що себе не виправдало або виявилось помилковим, то історія філософії збирає історичний досвід людського життєвого самоствердження, а у такому досвіді немає непотрібного [5, с. 9–12]. Відкидати тут минуле – це все одно, що викидати із свого життя, наприклад, дитинство або юність. Але у підсумку філософські курси, зокрема – в Україні, стискають до таких обсягів, що вони просто втрачають сенс, оскільки за 7–10 семінарських зустрічей із студентами навряд чи хтось зможе прищепити їм інтерес до самостійного та виправданого розгортання думки навколо життєво значущих проблем. Певне зменшення обсягів філософських курсів у ВНЗ могло би бути виправданим запровадженням у останніх класах середньої школи достатньо повних та докладних історико-філософських студій, проте такого ми, принаймні, в Україні, не спостерігаємо. Отже, і в сучасній освіті філософія опинилась у позиції витискання на маргіналію.

Думаю, що не потрібно запевнювати нас і в тому, що державні або політичні стратегічні проекти і рішення також у більшості країн світу обходяться без залучення філософії та філософських експертиз (у деяких західних країнах існують експертні групи для оцінки урядових рішень, і в їхньому складі присутні філософи).

Підведемо підсумок: у сучасному суспільстві, перш за все – нашому, українському, філософії опинилась у стані особи “без місця проживання”; у кращому випадку за нею залишають роль обслуговування когось або чогось: науки, освіти, просвітництва. Більшість наших сучасників не забажає посадити філософа чергувати біля “телефону довіри”, не прийде нікому у голову доручити філософові виховання майбутніх державних діячів. Але найбільша біда полягає в тому, що більшість наших сучасників вважає, що і для їхнього особистого життя філософія не потрібна. Або вона може його дещо прикрасити: один студент на моє запитання, чим могла би бути корисна філософія в житті, дав таку відповідь: люди мають різні фахи та різні сфери діяльності, і якщо вони зберуться на вечірку, то

знайдуть спільну мову у розмовах на філософські теми. Вже, ніби, непогано, але що ж власне філософськими темами, він відповісти не зміг.

У назві статті зазначено: “питання без відповідей”, проте якусь проективну відповідь все ж хотів би дати. Що ж, на мій погляд, було й залишається стратегічним питанням філософії, таким питанням, у предметному полі якого філософію не зможуть замінити інші сфери духовного життя і пізнання? – Це є питання про людину, про її місце в світі, про її природу, призначення, про сенс людського життя. Відомо, що для того, щоб бути людиною, нею треба народитись і не мати при тому якихось фатальних анатомо-фізіологічних відхилень; це є необхідна, проте не достатня умова. Людину треба включити у людське спілкування, людські взаємини, навчити певним людським способам дії, наділити знаннями, прищепити їй певні прагнення, цінності та ідеали, нарешті, збудити в ній інтерес до самовдосконалення. Пози цим ніколи не зможе сформуватись повноцінна особистість. Проте, чому це важливо і чи справді потрібно людині? – На це питання кожна людина може дати відповідь тільки сама, особисто. Але чи справді то буде відповідь, чи буде вона виправданою, осмисленою, перспективною для людини? Ось на це питання може допомогти відповісти тільки філософія, бо тільки вона прямо аналізує людську свідомість, мислення, пізнання, тільки вона вміє приводити всі ці аналітики до певних сенсів та цінностей. Тому тією мірою, якою людина хоче і прагне взяти на себе відповідальність за свідоме вирішення своєї життєвої долі, вона й повинна прилучитись до філософії. Якщо в наш час культурологи визначають культуру як сферу продукування та накопичення символів, то філософію слід назвати сферою продукування сенсів, тобто – ядром культури. Водночас філософії потрібно відмовитись від функції обслуговування когось або чогось: справжнє людське мислення, що має онтологічну обумовленість, є таким же самоцінним та самодостатнім, як космос, зорі, життя. Якщо вони випромінюють повноту та глибину, їм не треба когось запевнювати у своєму онтологічному праві; філософії варто прийняти таку саму позицію.

1. Бибихин В. В. Чтение философии / В. В. Бибихин. – СПб. : Наука, 2009. – 536 с. – (Сер. “Слово о сущем”).
2. Гидденс Э. Последствия современности / Гидденс, Энтони ; [Пер. с англ. Г. К. Ольховикова ; Д. А. Кибальчича ; вступ. статья Т. А. Дмитриева]. – М. : Издательская и консалтинговая группа “Праксис”, 2011. – 352 с. – (Серия “Образ общества”).
3. Гиренок Ф. Удовольствие мыслить иначе / Ф. Гиренок. – М. : Академический Проект; Фонд “Мир”, 2010. – 235 с.
4. Кутырев В. А. Смерть человека в

- философии постмодернизма / В. А. Кутырев // *Спектр антропологических учений. Вып. 2 [Текст]. Рос. акад. наук, Ин-т философии; Отв. ред. П. С. Гуревич. – М. : ИФРАН, 2008. – С. 111–123.* 5. Семенов Н. С. *Философские традиции Востока / Н.С. Семенов. – Мн. : ЕГУ, 2004. – 304 с.* 6. Сиоран Э. М. *Горькие силлогизмы / Э. М. Сиоран: – Пер с фр.: А. Головина, В. Никитин. – М. : Эксмо ; Алгоритм, 2008. – 97 с.* 7. Уайтхед А. *Избранные работы по философии / А. Н. Уайтхед. Пер. с англ. сост. И.Т. Карсавин: Общ. ред. и вступ. ст. М. А. Кисселя – М. : Прогресс, 1990. – 718 [2] с. – (Философская мысль Запада);* 8. Уёмов А.И. *Метафизика : учеб. пособ. / А. И. Уёмов. – Одесса : Астропринт, 2010. – 260 с.* 9. *Философия позитивизма и ее исторические формы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.grren-stairs.digryp189281601.htm?oam>* 10. Шлик М. *Поворот в философии / М.Шлик // Аналитическая философия: Избранные тексты. Сост., вступ. ст. и коммент. А.Ф. Грязнова. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – С. 28–33.*
1. Bibikhin V.V. *Chtenie filosofii / V. V. Bibikhin. – SPb., Nauka, 2009. – 536 s. – (Ser. “Slovo o sushchem”);*
 2. Gidens E. *Posledstvia sovremennosti / Gidens, Entoni ; [Per. s angl. G. K. Olhovikova; D. A. Kibalchicha; vstup. statia T. A. Dmitrieva]. – M. : Izdatelskaia i konsaltingovaia gruppa “Praksis”, 2011. – 352 s. – (Ser. “Obraz obshchestva”).*
 3. Girenok F. *Udovolstviie myslit inache / F. Girenok. – M. : Akademichnyi Proekt; Fond “Mir”, 2010. – 235 s.* 4. Kutyrev V. A. *Smert cheloveka v filosofii postmodernizma / V.A. Kutyrev // Spekr antropologicheskikh uchenii. Vyp. 2 [Tekst]. Ros. akadem. nauk, In-t filosofii; Отв. редактор П. С. Гуревич. – М. : ИФРАН, 2008. – С. 111–123.* 5. Semenov N. S. *Filosofskie traditsii Vostoka / N.S. Semenov. – Mн. : EGU, 2004. – 304 s.* 6. Sioran E. M. *Gorkie sillogizmy / E. M. Sioran. – Per. s fr.: A. Golovina, V. Nikitin. – M. : Eksmo; Algoritm, 2009 – 97 s.* 7. Uaithed A. *Izbrannye raboty po filosofii / A. Uaithed. Per. s angl., sost. I. T. Karsavin; Obshch. red. i vstup. st. M. A. Kisselia. – M.: Progress, 1990. – 718 [2] s. – (Filosofskaiia mysl Zapada).* 8. Uemov A. I. *Metafizika : Uchebnoe posobie / A. I. Uemov. – Odessa: Astroprint, 2010. – 260 s.* 9. *Filosofia pozitivizma i eio istoricheskie korni [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.grren-stairs.digryp189281601.htm?oam>* 10. Shlik M. *Povorot v filosofii / M. Shlik // Analiticheskaiia filosofia : Izbrannye teksty. Sost., vstup. st. i komment. A. F. Griaznova. – M. : Izd-vo MGU, 1993. – S. 28–33.*